

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 821.161.2–6:94(477)«1908/1916»

Тамара Демченко, Світлана Іваницька

ЛИСТИ МИХАЙЛА МОГИЛЯНСЬКОГО ДО ІЛЛІ ШРАГА: ФРАГМЕНТ ЕПІСТОЛЯРНОГО ДІАЛОГУ (1908–1916 роки)

Робота являє собою наукову публікацію датованих 1908–1916 рр. листів уродженця Чернігова, адвоката й громадського діяча М. Могилянського до І. Шрага. У листах, які зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського, йдеться про актуальні проблеми тогочасного громадсько-політичного життя Росії й України.

Ключові слова: епістолярій, М. Могилянський, І. Шраг, депутат Першої Державної думи Росії, ув'язнення, Перша світова війна, національний рух.

Звернення до епістолярної спадщини нашого земляка М. Могилянського, крім данини пам'яті цієї різнобічно обдарованої, яскравої постаті кінця XIX – першої половини XX ст., у рік, коли виповнюється 140-й ювілей від дня його народження, безумовно, доречно і в суто академічному сенсі. З кожним роком зростає інтерес істориків, літературознавців, фахівців інших гуманітарних наук до епістолярної спадщини діячів минулих епох. З почуттям ностальгії сучасні історики пишуть: «Дивний світ приватних листів відходить разом із часом у минуле», але водночас стверджують: «жодні послужні списки, аркуші обліку кадрів, записи у трудових книжках не скажуть стільки про особу, як її листи»¹. Щодо значення приватного листування як джерела для гуманітарних студій, сучасна російська дослідниця слушно зазначає: «Незважаючи на те, що епістолярій як лінгвістичний і літературний феномен давно привертає увагу вчених, багато його аспектів ще не розкриті і чекають на своїх дослідників. Досвід ряду вчених, що об'єднали різні підходи при виявленні специфіки епістолярію, переконує, що подібна інтеграція при аналізі матеріалу вельми результативна і розширює можливості дослідження. Тому при розгляді особливостей приватного листування актуальними залишаються і літературознавчий, і лінгво-текстологічний, і функціонально-стилістичний, і прагматичний, і когнітивний підходи»².

На сторінках «Сіверянського літопису» вже друкувалися листи М. Могилянського та його матері до М. Грушевського³, деякі інші матеріали, пов'язані з життям, громадською діяльністю та творчістю цього річного ювіляра⁴, з його діяльністю як члена конституційно-демократичної партії⁵. Проте загалом в сучасній історичній літературі постать М. Могилянського висвітлена значно менше, ніж постать його адресата – чернігівського адвоката, відомого діяча українського національно-визвольного руху Іллі Шрага (1847–1919), яка системно вивчається з початку 1990-х рр.⁶ Настільки відомою, на сьогодні є лише одна його наукова біографія, підготовлена С. Ляшко, де здійснено «спробу створити канву життя М. М. Могилянського та висвітлити на ній один із суттєвих етапів життя та діяльності, пов'язаний із Всеукраїнською Академією

© Демченко Тамара Павлівна, Іваницька Світлана Григорівна – кандидати історичних наук.

наук»⁷. Монографічні дослідження поки що відсутні. Недостатньо інтенсивно виявляється та оприлюднюється його епістолярна спадщина⁸. Частково оприлюднені адресовані йому листи видатних діячів культури⁹. Ненадрукованими залишаються спомини письменника, що зберігаються в Російському архіві літератури й мистецтва (фонд 1267). Багатюща й різноманітна публіцистична спадщина М. Могилянського не виявлена й не систематизована й, відповідно, не інтегрована до резервуару національної культури. Хоча, як свідчив він сам у 1929 р., «больше всего в жизни написал «корреспонденций» (несколько тысяч) и «рецензий» (много сотен)». Нарешті, не складено належним чином біобібліографію. Тому вважаємо незайвим навести стислу біографічну довідку про автора листів.

Михайло Михайлович Могилянський (1873–1942) (*псевдоніми: Андрийко М.; Андрийко Мих.; Гриценко Б.; Лебединский Ап.; М. М.; Максимович Т.; Руссоботовский М.; Павло Чубський*) – український літературний критик і публіцист, літературознавець, науковий співробітник ВУАН і керівник Комісії для складання біографічного словника. Він народився у Чернігові в родині судового чиновника, по закінченні класичної гімназії у рідному місті у 1892 р. поступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. Брав участь у роботі марксистських гуртків, за що був заарештований, чотири роки провів у Чернігові під наглядом поліції. Тільки навесні 1903 р. йому пощастило скласти решту державних іспитів і отримати диплом юриста у Новоросійському університеті. Як адвокат М. Могилянський брав участь у великих «аграрних» процесах у Києві, Вінниці, Глухові, Чернігові, політичних процесах у Чернігові, Києві, Петербурзі. У 1904–1917 рр. він обирався гласним Городнянського повітового земського зібрання. У 1913 р. земськими зборами обраний на посаду мирового судді у Городні.

Хоч у 1908–1916 рр. М. Могилянський мешкав переважно у північній столиці імперії, але він завжди почував себе чернігівцем, був у курсі справ чернігівської громадськості, зокрема, брав участь у роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії. У червні 1917 р. він повернувся на Чернігівщину, де прагнув отримати посаду в окружному суді, став одним із організаторів Чернігівського українського видавництва «Сіверянська думка», друкувався у місцевій пресі. За радянських часів очолював у 1919 р. літературний комітет Чернігівського відділу народної освіти, обіймав посаду секретаря кооперативного відділу раднаргоспу.

У 1923 р. розпочався київський період наукової та літературної діяльності М. Могилянського, яскраво відображений у блискучому нарисі Н. Полонської-Василенко¹⁰. Він очолив Комісію Академії наук зі складання Біографічного словника українських діячів, виступав на засіданнях історико-філологічного відділу ВУАН з доповідями про М. Драгоманова, П. Куліша, Т. Шевченка, М. Коцюбинського, рецензував нові видання у журналах «Життя і Революція» та «Червоний Шлях», був активним учасником літературної дискусії 1925–1928 рр., виступаючи з позицій, близьких ідейно та естетично до неокласиків¹¹. Як і багато інших «колишніх», М. Могилянський намагався бути толерантним до радянської влади, але директивні органи цієї влади та її силові структури не залишили у спокої ні його самого, ні його дітей. Мабуть, усіх членів цієї родини – і М. Могилянського, і його доньок Лідію (Ладю) та Олену, і сина Дмитра можна вважати жертвами «Розстріляного відродження». У 1933 р. очолювану М. Могилянським комісію ВУАН було ліквідовано, йому заборонили жити в Києві. Страждання, спричинені трагічною долею дітей, а потім і їхньою стратою, нещасний батько довіряв щоденнику, але навіть там боявся бути щирим¹². Автор передмови до цього вражаючого людського документа писав: «Могилянський ніде прямо не пише, що він боїться, але часто в його словах вібрує страх, і тінь страху неодноразово падає на його слова [...]. Він чув за собою погною і намагався не дати проти себе ніякого додаткового матеріалу»¹³. Єдиною втіхою для загнаної в пастку людини стала література. У листі до В. Міяковського від 5 серпня 1940 р. М. Могилянський зізнався, що вивчає англійську мову, бо «(ну как же встретусь на том свете с Шекспиром, а он ни на каком другом языке не говорит, кроме английского, как же я стану с ним разговаривать?)»¹⁴. Помер палкий шанувальник В. Шекспіра й багатьох інших класиків

світової літератури у с. Велика Мурта Красноярського краю – чи то на засланні, чи то у евакуації. Могила його не збереглася.

На думку упорядників, запропоновані увазі читача листи мають не лише локальне значення. Вони багатопланові й змістовні, бо висвічують – крізь призму особистого сприйняття та «життєвих пригод» двох непересічних кореспондентів – проблеми, що хвилювали українське й російське громадянство в кризові моменти існування Російської імперії: 1906–1908 рр. (від розв'язання Першої Державної думи й початку запровадження столипінських реформ) до 1915–1917 рр. (друга, критична для Росії фаза Першої світової війни й початок Лютневої демократичної революції).

Листи М. Могилянського до І. Шрага не можуть, звичайно, заповнити численних лакун у біографічному дослідженні першого з названих діячів. Їхня цінність полягає в розширенні наших уявлень про коло занять і сферу інтересів цієї постаті та його адресата: це, насамперед, робота адвоката, зокрема, безпосередня участь в одній з найгучіших судових справ початку ХХ ст. – процесу 169 депутатів Першої Державної думи, які підписали Виборзьку відозву. Незначний, на перший погляд, термін покарання «підписантам» – 3 місяці ув'язнення в одиночній камері за місцем проживання – зовсім не означав поблажливості царського правосуддя. З одного боку, влада не бажала привертати зайвої уваги надмірно жорстокими вироками до долі сотень справді кращих людей Росії, але, з іншого, захист в особі найвидатніших адвокатів Росії слушно наголошував, що пункт 3 частини першої 129 ст. обрано тільки тому, що, незалежно від терміну покарання, всі, хто судився, позбавлялися права бути обраними в Державну думу і на громадські посади¹⁵. Оскільки на лаві підсудних теж було чимало правників, то, можна лише уявити, який інтерес викликав цей процес у фаховому середовищі. Листи М. Могилянського проливають світло на деякі мало-відомі обставини цієї історії. Якщо ж врахувати ту обставину, що влітку 1908 р. вони писалися до тюрми, де І. Шраг відбував покарання, то дані епістоли набувають не лише інформативного значення, але й виступають засобом втіхи й розради. Водночас блок листів засвідчує різнобічність інтересів адресанта, його заангажованість у партійні справи, невідому зацікавленість перебігом зовнішньої політики та процесами внутрішнього життя імперії. Річ у тім, що у 1906 р. М. Могилянський став членом конституційно-демократичної партії (далі – кадети, КДП), у березні 1907 р. його було кооптовано до ЦК КДП. Як відомо, кадети в національному питанні з 1906 р. виступали прихильниками єдиної, відносно централізованої Російської держави, відхиляючи федералістичні проекти й відстоюючи (не завжди послідовно) національно-культурні права неросійських народів. За Польщею та Фінляндією кадети визнавали право на політичну автономію «в межах імперії». М. Могилянський, як, до речі, і його адресат – І. Шраг, був нетиповим кадетом. Він, крім визнання здійснюваних еволюційним і конституційним шляхом заходів з лібералізації й демократизації Російської держави, бажав також заведення в країні федеративного ладу й політичного (автономного) самоврядування України в її етнічних межах, вільного вживання української мови в освіті (школи, гімназії, університети), пресі, книгодрукуванні, культурних закладах, підтримував активні контакти з Петербурзькою громадою Товариства українських поступовців (ТУП). Свої погляди М. Могилянський висловлював публічно – на нарадах та конференціях ЦК, на сторінках часописів «Украинский вестник» (1906) і «Украинская жизнь» (1912–1913).

Таким чином, у 1905–1917 рр. М. Могилянський публічно пропагував модерністську альтернативу реформування Російської держави, за умови реалізації принципів децентралізації, мультикультуралізму й цивілізованого забезпечення українсько-російського культурного діалогу, але категорично не поділяв постулату української політичної окремішності.

Наступний блок (5 листів) умовно можна назвати «воєнним». Першу світову війну М. Могилянський зустрів як зразковий патріот Росії і, власне, залишився на цій позиції до кінця існування Російської імперії. Своїх поглядів він не приховував, більше того, всіляко їх пропагував, про що свідчить лист до І. Шрага від 14 лютого 1915 р.¹⁶, численні публікації в кадетській та колокадетській пресі. Зокрема, на

шпальтах місцевої газети «Черниговская земская неделя» (далі – ЧЗН) за роки війни Могілянський надрукував під промовистими назвами такі кореспонденції, які найчастіше йшли як передові статті: «Война, вопросы просвещения и «Черниговская земская неделя»» (1914. – № 39), «Война и земство» (1915. – № 34), «Враг должен быть сломлен» (1915. – № 27), «Враги предлагают мир» (1916. – № 51), «Задачи собирания народных сил для победы» (1915. – № 36), «Новое выступление Вильсона» (1917. – № 6) та інші. Лейтмотивом виступав заклик до консолідації всіх громадських сил і в першу чергу земства для перемоги у війні: «Следуя лозунгу – «все для победы», с наибольшей силой, использовать великую силу земства»¹⁷. Даного питання безпосередньо торкається згадувана в одному з нижчеподаних листів брошура «Шевченкові роковини 1916 року», яка викликала досить їдку критичну замітку діяча Української партії соціалістів-революціонерів Микити Шаповала. «Взагалі читаючи твір п. Могілянського, настирливо доводиться згадувати про бузину, бо вже занадто її багато в пошехонських благоглупостях автора, – в'їдливо писав він, – Говорячи про всячину, п. Могілянський нічого не сказав про роковини і через що їх не можна справляти, отже, цей твір можна вважати принайменше за... непорозуміння»¹⁸.

Загалом листи показують непростий шлях їхнього автора в напрямку «українства», назрівання болісного, значною мірою вимушеного, передусім через політичне зіткнення в розумінні оптимального вирішення «українського питання» (травень 1917 р.) розриву з російською ліволіберальною демократією (кадетами).

У повному обсязі листи М. Могілянського до І. Шрага друкуються вперше. Евристична частина роботи (виявлення та копіювання листів) виконана Т. Демченко. Оригінали документів особового походження зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Російськомовні листи подаються згідно з правилами сучасного російського правопису, друкуються без жодних лексичних змін, за винятком виправлення явних помилок. Окрім того, згідно з нормами сучасного правопису, подекуди розставлені розділові знаки. Усі виправлення й пояснення в тексті документів виділені квадратними дужками. Примітки до змісту зроблені наприкінці кожного листа. Дата, виставлена автором, розміщена у правому верхньому куті листа або наприкінці, дата упорядників подана українською мовою – зліва і виділяється курсивом, як і написи на листах, зроблені І. Шрагом. Нумерація листів зроблена упорядниками.

1. Дмитрієнко М., Іщенко Я. «Як мені хочеться, щоб ти був щасливий!» (Із листа Розалії Ліфшиць до Володимира Винниченка): Рец.: Володимир Винниченко – Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог (1911–1918 роки / Упоряд., вступ, комент. та приміт. Надії Миронець. – Дрогобич: Коло, 2012. – 288 с.: іл. // Слово і час. – 2013. – № 4. – С. 108.

2. Фесенко О. П. Епістолярій: жанр, стиль, дискурс // Вестник Челябинского государственного университета. Сер.: Филология. Искусствоведение. – 2008. № 23 (124). – Вып. 24. – С. 132–143.

3. Мицик Ю., Денис В. Листи М. Могілянського до М. Грушевського // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 108–119.

4. Курас Г., Демченко Т. «Хотілося бути в Чернігові»: Чернігівщина в житті та творчості М. Могілянського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 96–104; Журавльова Т. Діячі Чернігівського земства початку ХХ ст. (за спогадами М. Могілянського) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 135–139; Кривенко С. Поетія Михайла Могілянського // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 130–135.

5. Іваницька С. Чернігівські кадети та влада в 1905–1914 роках: імперський та регіональний виміри // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 108–124.

6. Бойко В. М., Демченко Т. П., Оніщенко О. О. 1917 рік на Чернігівщині: Істор.-краєзн. нарис. – Чернігів, 2003. – 128 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біограф. довід. – К., 1998. – С. 195–197; Демченко Т. Батько Шраг. – Чернігів, 2008. – 264 с.; Старовойтенко І. Ілля Шраг у громадсько-культурних та

видавничих заходах української громади початку ХХ ст. // Шрагівські читання. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С. 25–35; Шевченко В. «Листи з Чернігівщини» І. Шрага як історичне джерело // Шрагівські читання. – Чернігів, 2012. – Вип. 2. – С. 4–9 та ін.

7. Ляшко С. Керівничий Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України М. М. Могилянський: досвід просопографічного дослідження // Українська біографістика. – К., 2010. – Вип. 6. – С. 136–180.

8. З епістолярної спадщини М. Могилянського надруковано: Елина Е. Г. Максим Горький в літературній судьбі Михайла Могилянського (по письмам Могилянського К. А. Федину // Русская литература. – СПб.: Наука. – 1997. – № 4. – С. 161–163; Могилянський М. Письма Владимиру Мияковскому / Вступ. ст., прим. Г. Кураса // Новый журнал. – Нью-Йорк, 2001. – Кн. 225 (декабрь). – С. 186–208; Листи до Михайла Коцюбинського: У 4-х т. / Упорядк. та комент. В. Мазного – Ніжин, 2002. – Т. III. – С. 367–462; М. М. Могилянський – В.І. Вернадському (1927–1933) // Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 2. – Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими: Д–Я. – Ч. 1: Д–Н / Ред. кол. тому: О. С. Онищенко, (голова), Л. А. Дубровіна (заст. гол.) та ін. – К., 2012. – С. 629–633.

9. З листів до М. Могилянського див. такі публікації: Заболотна І. З історії підготовки «Біографічного словника українських діячів» у 20–30-х роках ХХ ст. (листи І. Крип'якевича до М. Могилянського) // Історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 102–113; Мукосеева Л. П. Листування М. С. Грушевського з М. М. Могилянським // Вісник Київ. славістичного ун-ту. – К., 2004. – № 18. – С. 203–220. – (Серія: історія); Листи М. М. Коцюбинського до М. М. Могилянського // Коцюбинський М. Твори. В 7 т. – Т. 7 (1910–1913); Листи М. Зерова до М.М. Могилянського (1926, 1927 рр.) // Зеров М. Українське письменство. – К., 2003. – С. 1053–1057; Листи М. Рильського до М. Могилянського (1924–1941 рр.) // Рильський М. Зібрання творів. У 20 т. – Т. 19. – С. 141–188.

10. Полонська-Василенко Н. Михайло Михайлович Могилянський // Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд. В. Шевчука. – К., 2011. – С. 492–501.

11. Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова та П. Филиповича // Київські неокласики / Упоряд. В. Агеєва. – К., 2003. – С. 175–194.

12. Могилянський М. Щоденник. 1934, листопад – 1937, жовтень / Публ. О. Сергєєва; передм. М. Слабошпицького // Хроніка 2000. – К., 2007. – Вип. 59. – С. 270–491.

13. Там само. – С. 275.

14. Могилянський М. Письма Владимиру Мияковскому / Публ. Г. Кураса // Новый журнал. – Нью-Йорк, 2001. – Кн. 225. – С. 200.

15. Дело о Выборгском воззвании: Стенографический отчет о заседаниях особого присутствия Санкт-Петербургской судебной палаты 12–18 декабря 1907 г. – СПб., 1908. – С. 1, 71, 116, 129.

16. Чернігівський історичний музей (далі – ЧІМ), ф. 603, інв. № Ал 59–130/4, арк. 6–7.

17. Могилянський М. Война и земство // ЧЗН. – 1915. – 21 августа (№ 34) – С. 1.

18. Сріблянський М. [Рец.]: Мих. Могилянський. Шевченкові роковини в 1916 р. – Чернігів, 1916, ст. 6. – ц. 5 коп. // Шлях. – 1917. – № 1. – С. 76.

Лист № 1⁴

27 січня 1908 р.

Дорогой Илья Людвигович!

Простите, что промедлил с ответом. Вчера я был в Палате² и подал прошение о том, чтобы Вам выслали удостоверение (необходимое для представления в Черн[иговский] окр[ужной] суд), что кассационного протеста на приговор не последовало³. Вероятно, в понедельник оно Вам и будет выслано. Я считаю, что Вам всего лучше было-бы перевестись сюда⁴, но я не знаю, что бы вышло из этого, если бы Черн[иговский] суд вынес в настоящем положении дела неблагоприятное для

Вас решение, а Вы уже перечислиться сюда? Или, если Вы не возбудите вопроса в Черн[иговском] суде о восстановлении своих прав прис[яжного] повер[енн]ого ⁵, а перечислитесь сюда, то Черн[иговский] суд и вопроса, связанного с воспреещением практики, до судебного решения обсуждать не будет?

Если это так, то, пожалуй, лучше всего Вам сейчас-же перечисляться, не возбуждая вопроса о восстановлении прав. Петербуржцев-адвокатов, я думаю, вопрос практически не интересовал и не интересует, им никто не препятствовал и до суда, врядли станет препятствовать и после суда. Завтра во фракции ⁶ я увижу, вероятно, кое-кого из компетентных людей (Пергамента ⁷, напр[имер]) и спрошу их мнение.

Если что скажут интересное, сообщу. В пятницу я был в юрид[ическом] обществе ⁸, где обсуждался доклад Толстого ⁹ на тему об ограничении избир[ательных] прав в связи с судимостью. Отвечая Толстому и мне, член нынешней 3^{ей} Думы Люце ¹⁰ (в этот вечер, я знал это днем, готовился (и состоялся) бойкот Милюкова ¹¹, так что отсутствие Люце из думы было во всяком разе странно: объяснялось это в публике тем, что Л[юце] – докладчик по делу Шмида ¹² и интересуется поэтому теоретической разработкой вопроса) – так вот этот Люце ответил нам, что мы напрасно пессимистически смотрим на 3^{ью} думу и выразил свою [підкреслено автором. – Упорядники] уверенность, что господствующая в 3^{ей} думе партия, если не в эту сессию, то в это пятилетие (надеется, каналья, на пятилетие! ¹³) проведет исправление редакции избирательного закона в таком смысле, что выборжцы ¹⁴ и все в подобном положении находящиеся будут восстановлены в своих правах. Трудно без скепсиса отнестись к этой «уверенности» представителя господствующей в 3^{ей} думе партии ¹⁵, столь Вами любимой! В тот-же вечер они себя «показали» во всей красе... ¹⁶

Как Вы думаете поступить с вопросом о своих правах, как городского гласного ¹⁷? Всем Вашим от меня и мамы ¹⁸ поклон. Жму руку и желаю всего хорошего.

Ваш Мих. Могиланский.

Чернігівський історичний музей імені В. Тарновського (далі – ЧІМ), ф. 603, інв. № Ал 59–130/10, арк. 16–17.

¹ Листа написано на бланку «Литературная книжная лавка». Издательство и книжный склад М. В. Пирожкова. СПб. – В[асильевский] О[стров], Большой пр[оспект] М. М. Могиланский 27. I. 1908 г.»

² *Палата* – у дореволюційній Росії орган, запроваджений судовою реформою 1864 р. для розгляду цивільних і кримінальних справ. Тут йдеться про Санкт-Петербурзьку судову палату, де на засіданнях «особого присутствія» 12–18 грудня 1907 р. розглядалася справа депутатів Першої Державної думи, які підписали Виборзьку відозву.

³ *Кассационного протеста не последовало* – вирок виборжцям (див. прим. 14 до даного листа) «в остаточной форме» був оголошений 7 січня 1908 р. Практично всі підсудні (крім соціал-демократів) подали касаційні скарги до Громадянського касаційного департаменту «Правительствующего Сената», але вони не були задоволені // Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – Спб., 1908. – С. 168.

⁴ *Вам всего лучше было-бы перевестись сюда* – Чернігівський окружний суд двічі розглядав питання про позбавлення І. Шрага як такого, що підписав Виборзьку відозву, права на адвокатську діяльність. На засіданні 8 жовтня 1906 р. суд залишив його у званні присяжного повіреного, а на повторному засіданні 27 січня 1907 р., очевидно, під тиском зверху, вивів колишнього депутата зі складу колегії адвокатів // ЧІМ, інв. № Ал 59 – 246 / 603, арк. 14 зв. Це означало, крім усього іншого, втрату роботи, а, отже, й засобів до існування. М. Могиланський як захисник І. Шрага радив спробувати перевестися («перечислиться») на аналогічну посаду до столичного суду.

⁵ *Если Вы не возбудите вопроса в Черн[иговском] суде о восстановлении своих прав прис[яжного] повер[енн]ого* – це була ще одна, хоча й малоїмовірна, можливість добитися відміни заборони на професію.

⁶ *Фракція* – очевидно, йдеться про фракцію кадетської партії у Третій Державній думі.

⁷ *Пергамент* – Осип Якович Пергамент (1868–1909) – одеський адвокат і громадський діяч, депутат I та II Державних дум. У жовтні 1905 р. був «найвпливовішою особою у складі Конвенту» – революційного органу в Одесі, відомого ще під назвою «Тимчасовий комітет» // Турченко Г. Ф., Назарова Є. П. Революція 1905–1907 рр.: Одеський Конвент // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – Вип. XXI. – С. 105. Вхпив до числа адвокатів, які захищали депутатів I Державної думи, котрі підписали Виборзьку відозву // Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – Спб., 1908. – С. 1.

⁸ *Юридическое общество* – наукове товариство, засноване у 1877 р. при Санкт-Петербурзькому університеті. Сучасні російські дослідники стверджують, що «думський» етап в діяльності адміні-

стративного відділення товариства характеризувався активізацією досліджень питань, пов'язаних з новим державним устроєм // Миридонова В. С. Научно-исследовательская деятельность Санкт-Петербургского Юридического общества // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Право. – 2002. – № 1. – С. 64.

⁹ *Доклад Толстого на тему об ограничении избирательных прав в связи с судимостью* – ймовірно, йдеться про доповідь графа Петра Петровича Толстого (1870–1918) – юриста, депутата від Уфимської губернії, який підписав Виборзьку відозву і мав відбути тримісячне покарання.

¹⁰ *Люце* – Людвіг Готлібович Люц (Люти) (1880–1941) – землевласник, юрист, товариш прокурора окружного суду, депутат II, III і IV Державних дум Росії від Херсонської губернії, правий.

¹¹ *Бойкот Милюкова* – можливо, йдеться про обструкцію, влаштовану правими під час виступу лідера кадетської фракції Павла Миколайовича Милюкова (1859–1943) у III Державній думі. П. Милюков щойно повернувся з Америки. Це був його перший виступ, відтак, коли більшість депутатів піднялися зі своїх місць і вийшли із зали засідань, він був шокований, згодом написав у своїх мемуарах, що його «перше враження було жахливим» // Милюков П. Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 294.

¹² *Дело Шмида* – очевидно, йдеться про арешт і слідство у справі Миколи Павловича Шміта (Шмідта) (1883–1907). Він був багатим фабрикантом і водночас революціонером, членом РСДРП, учасником першої російської революції 1905–1907 рр. Його фабрика стала одним із вогнищ повстання у Москві. Загинув у тюрмі. Свої статки М. Шміт заповів більшовикам, і вони отримали 280 тис. руб. шляхом одруження сестер М. Шміта з партійними функціонерами.

¹³ *Надеется ... на пятилетие* – Склад III Державної думи цілком влаштував владу і тому, на відміну від двох перших, вона відпрацювала повний термін – з 1 листопада 1907 р. по 9 червня 1912 р.

¹⁴ *Выборжцы (выборгцы)* – поширена назва тих депутатів Першої Державної думи, які підписали 10 липня 1906 р. Виборзьку відозву – заклик до громадян Росії протестувати проти незаконного розпуску Думи: «Стойте крепко за поправные права народного представительства, стойте за Государственную Думу. [...] У вас есть способ добиться этого: правительство не имеет права без согласия народного представительства ни собирать налоги с народа, ни призывать народ на военную службу». «До созыва народного представительства не давайте ни копейки в казну, ни единого солдата в армию» // Дело о Выборгском воззвании: Стенографический отчет... – С. 6–7. Усього цей документ підписав 181 колишній посол, до судової відповідальності (див. примітку № 2) було притягнуто 169 осіб.

¹⁵ *К этой «уверенности» представителя господствующей в 3^{ей} думе партии* – П. Милюков писав, що до Думи були «проведені» 154 октябристи, до них приєдналися 70 депутатів «помірковано-правих», 26 «націоналістів» і 50 «вже зовсім нестримних чорносотенців». «Так створена була група в 300 членів, які готові були підпорядковуватися повелінням уряду і виправдовували подвійну кличку Третьої Думи: «панська» і «лакейська» // Милюков П. Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 228.

¹⁶ *В тот-же вечер они себя «показали» во всей красе...* – див. прим. 11 до даного листа.

¹⁷ *Как Вы думаете поступить с вопросом о своих правах, как городского гласного* – Канцелярія Чернігівського губернатора за підписом «начальника губернії» М. Родіонова вже 21 вересня 1906 р. сповістила І. Шрага, що його усунули зі складу Земських зборів та Міської думи, а також представника в Губернському із земських і міських справ присутствії. Пасивне виборче право земського і міського гласного йому було повернене тільки після Лютневої революції.

¹⁸ *Мама* – мати М. Могілянського Марія Миколаївна Могілянська (1861–1918) на даний момент жила в С.-Петербурзі, листувалася з І. Шрагом.

Лист № 2¹

5 лютого 1908 р.

СПб. 5/II 1908 г.

Дорогой Илья Людвигович!

Спешу Вам ответить, хотя ничего утешительного сообщить не могу. Вчера я беседовал с Пергаментом – его мнение таково, что Вас сейчас здесь принять не могут: будто-бы по закону нет «перечисления», а есть только поступление в прис[яжные] пов[еренные] и вот тут действует соответствующая статья о приеме, препятствующая приему «состоящих под судом» (а Вы де пока под судом). Он идет дальше и думает, что и по окончании дела (– оставит без последствий – таково ожидаемое решение Сената²) по точному смыслу закона принять Вас не смогут (а Черниг[овский] суд – должен будет исключить). Мнение Пергаamenta мне представляется неверным. Но и Пергамент говорит, что Вам следует попробовать подать прошение в здешний Совет³ без приложения каких-либо документов – просто «Черниговск[ого] Прис[яжного] Поверенного такого-то прошение» – о зачислении в Прис[яжные] Поверен[ные] Округа С. Пет[ербургской] Суд[ебной] Палаты. Совет сам потом затребует документы из суда. При прошении ссылка на 2–3 живущих в Петербурге лиц, как знающих Вас... Пергамент думает, что могут и зачислить.

Я хотел еще поговорить с кем-либо из Совета. Спрашивал по телефону М. В. Беренштама⁴, но оказалось, что он уехал до 10го из Петербурга. М[ихаил] Вильямович – член Совета. Если мне не удастся увидеть кого-либо другого из Совета, для чего приму все меры, то 10го поговорю с Беренштамом.

Вот все, что пока могу сообщить.

Поклон всем Вашим. Мама кланяется Вам и Елизавете Исааковне⁵.

Жму руку и желаю всего хорошего.

Ваш Мих. Могиланский.

ЧМ, ф. 603, инв. № Ал 59–130/9, арк. 14–15.

¹ Листа написано на бланку «Литературная книжная лавка». Издательство и книжный склад М. В. Пирожкова. СПб. – В[асильевский] О[стров], Большой пр[оспект] М. М. Могиланский 5. П. 1908 г.»

² *Сенат (Правительствующий Сенат)* – згідно з Судовою реформою 1864 р. вища судова й касаційна інстанція в Російській імперії.

³ *Совет* – очевидно, йдеться про Раду присяжных повірених С. Петербурзької судової палати – виборний керівний орган адвокатури даної судової палати. В законах Російської імперії щодо статусу, прав і обов'язків присяжных повірених зазначено, що «допущение» до цього звання належить судові. «Когда в округе Судебной палаты число присяжных поверенных достигло 20, то они вправе просить об учреждении Совета присяжных поверенных, к которому переходит право допущения к сему званию. Совет, независимо от требуемых законом условий, принимает в соображение все, что ему известно о нравственных качествах желающего поступить и сообразно этому выдает разрешение или отказывает в его выдаче» // Энгельман И. Е. Учебник русского гражданского судопроизводства. – Изд. второе, исп. и доп. – Юрьев, 1904. – С. 136–137.

⁴ *М. В. Беренштам* – Михайло Вільямович Беренштам (†1932) – російський юрист, син відомого українського громадівця В. Л. Беренштама, присяжний повірений, був заступником голови Ради присяжных повірених при С.-Петербурзькій судовій палаті. Після Лютневої революції 1917 р. – директор 2-го департаменту Міністерства юстиції, згодом товариш міністра продовольства Тимчасового уряду.

⁵ *Елизавета Исааковна* – дружина І. Шрага.

Лист № 3¹

Після 10 лютого 1908 р.

Отв[етил] 21 февраля²

Дорогой Илья Людвигович!

Наконец, я добился свидания с М. В. Беренштамом. Он мне сказал, что сейчас совет настроен очень осторожно, боясь, чтобы не поизгоняли всех привлеченных, осужденных... Недавно был вопрос о зачислении из другого округа пом[ощника] прис[яжного] пов[еренного] (привлеченного по 129 ст. ³). И его просили взять свое прошение обратно. Мих[аил] Вильям[ович] думает, что Вам все-таки следует подать сюда прошение. Во всяком разе Вы ничем не рискуете – отказать в приеме не могут. Самое большее попросят взять прошение обратно, если большинство Совета останется при теперешней осторожной политике (большинство очень колеблещуся). В прошении о зачислении надо упомянуть о всех обстоятельствах (т. е. о приговоре по Выборгск[ому] делу)⁴.

Зачислить менее, чем в два месяца не могут. Надо также сослаться на двух, трех лиц, постоянно живущих в Петербурге (дав их адреса).

Как видите, ничего отрадного сообщить Вам не могу. Но думаю, что Вас бы зачислили! Вопрос в том, что из этого вышло бы? Ведь возможен протест и как потом на дело посмотрит Сенат, кто знает? Если в Москве больше шансов, попробуйте там. Хотя ведь главное дело не в шансах, – они и здесь хороши, а в возможности протеста.

Вам и Вашим – от меня и от мамы поклон.

Пишите, как решите поступить.

Всего лучшего.

Жму руку.

Ваш Мих. Могиланский.

ЧМ, ф. 603, инв. № Ал 59–130/8, арк. 12–13.

¹ Листа написано на бланку «Литературная книжная лавка». Издательство и книжный склад М. В. Пирожкова. СПб. – В[асильевский] О[стров], Большой пр[оспект] М. М. Могилянский».

² Напис зроблено І. Шрагом.

³ *Вопрос о зачислении из другого округа пом[ощника] прис[яжного] пов[еренного] (привлеченного по 129 ст.)* – за підписання Виборзької відозви судили по ст. 51 і ст. 129, 3 пункт частини першої Карного уложення. Остання передбачала: «Виновный в произнесении или чтении публично речи или сочинения или в распространении или в публичном выставлении сочинения или изображения возбуждающих... 3) к неповиновению или противодействию закону или обязательному постановлению или законному распоряжению власти... наказывается заключением в исправительный дом на срок не свыше 3 лет» // Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – Спб., 1908. – С. 26. І. Шрага судили теж за цією статтею.

⁴ *О приговоре по Выборгскому делу* – див. примітку 14 до листа № 1.

Лист № 4 ¹

31 травня 1908 р.

31 /V 1908

СПб

Дорогой Илья Людвигович! Прочел о Вашем заключении ² в вечерних «Биржевых Ведомостях» ³ и как Ваш защитник считаю необходимым сообщить Вам, что здесь прокуратура настаивает, что содержащимся в одиночном заключении ⁴, срок заключения должен быть сокращен на $\frac{1}{4}$ (как это и было сделано в отношении отбывшего наказание Н. Ф. Езерского ⁵). Но окончательно вопрос еще не решен. Своевременно сообщу о том, какое последует решение. По слухам, дело о тех, относительно кого оно было выделено (Шольп ⁶, Петражицкий ⁷ и др.), – слушается 30 июня. Желая Вам здоровья и всего лучшего.

Вас[ильевский] Остр[ов], Большой пр[оспект], 6. Жму руку.

Ваш Мих. Могилянский.

ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/3, арк. 5.

¹ Лист написаний на листівці – «открытое письмо». На адресі вказано «В тюрьму».

² *Прочел о Вашем заключении* – І. Шраг відбував покарання за підписання Виборзької відозви з 24 травня по 24 серпня 1908 р. у Чернігівській в'язниці в одиночній камері.

³ «*Биржевые Ведомости*» – газета фінансів, торгівлі, політики і громадського життя, виходила у С.-Петербурзі у 1880–1917 рр., з 1885 – щоденна, з 1893 р. виходили ранковий і вечірній випуски.

⁴ *Содержащимся в одиночном заключении* – заходи М. Могилянського щодо зменшення терміну ув'язнення І. Шрага були викликані турботою про стан здоров'я останнього. У листі від 30 червня 1908 р. М. Жук писав М. Коцюбинському, що під час відвідин І. Шрага у тюрмі «він мені видався якимсь нездужим, ... «Ще два місяці, – сумно повідомляє він» // Листи до Михайла Коцюбинського / Упоряд. В. Мазного. – Ніжин, 2002. – Т. II. – С. 315–316.

⁵ *Н. Ф. Езерский* – Микола Федорович Єзерський (1870–1938) – присяжний повірений, громадський діяч, журналіст, обраний до І Державної думи від Пензенської губернії по списку кадетів. За підписання Виборзької відозви відбував тримісячне тюремне покарання.

⁶ *Шольп* – Євген Густавович Шольп (1863–1916) – військовий юрист, публіцист, кадет, депутат І Державної думи від Київської губернії, не з'явився через хворобу на перше засідання суду // Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – Спб., 1908. – С. 2.

⁷ *Петражицкий* – Лев Юсифович Петражицький (1867–1931) – російський і польський вчений-правознавець, соціолог, філософ, професор Петербурзького університету. На судовому засіданні у справі виборжців 15 грудня 1907 р. була зачитана його заява, підкріплена довідкою від лікаря, що через стан здоров'я він не може брати участь у засіданні суду. На засіданні 17 грудня суд ухвалив виділити його справу в окреме судочинство // Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – Спб., 1908. – С. 130, 141–142.

Лист № 5 ¹

18 червня 1908 р.

Дорогой Илья Людвигович!

Позавчера, вернувшись с дачи (в Мустамяках по Финлянде[кой] ж[елезной] д[ороге]), я получил Ваше письмо. Увы, вопрос о том, будет ли сокращен на $\frac{1}{4}$ срок «Выборгцам» до сих пор практически не решен. Одновременно сообщается, что

в Москве заключенные поставлены в известность о сокращении им срока и ответ С[анкт] Петерб[ургской] Палаты по ходатайству Кедрина². Петерб[ургская] Палата нашла, что не ее дело решать вопрос, входящий в компетенцию тюремного ведомства. Московское известие объясняют тем, что до Московской прокуратуры еще не дошел сенатский указ по делу Маргулиеса³, которому срока не сократили. Но решение по делу Маргулиеса имеет мало отношения к вопросу настоящему.

Словом, в вопросе большая путаница. (Езерскому, который уже отбыл, не подавая кассацион[ной] жалобы, заключение здесь в «Крестах»⁴ – срок сократили). Я думаю, что по закону срок должен быть сокращен, хотя хорошо в вопросе не разобрался. На практике, повидимому, в отношении выборгцев сокращения не будет...⁵

Ваше письмо, [закреслено слово. – Упорядники] в котором Вы просили навести справки по делу Добровольского⁶ я получил, но тогда был занят переездом на дачу и передал письмо брату⁷ с просьбой найти кого-н[и]-б[удь], кто бы взялся сделать справки и следить, не поступит-ли исковое прошение. С тех пор брата не видел. Постараюсь его увидеть и узнать, сделано-ли чтонибудь.

Из сидящих в «Крестах» все чувствуют себя бодро и хорошо. Только Мих[аил] Ильич Петрунkevич⁸ и Протопопов⁹ болеют, особенно последний. Ив[ан] Ильич¹⁰ за болезнью получил отсрочку и уехал в деревню. Москвичи все здоровы¹¹. В Париже на выставке выставлен бюст «Крепкого старика»¹². Радикальная партия постановила возложить на бюст венок. Сегодня происходят выборы в Финляндский сейм¹³. Я, к сожалению, сегодня не мог быть в Финляндии. К концу июня закончат занятия «работоспособная»¹⁴, уже утвердившая внутренний заем в 200 млн. и спешно заканчивающая бюджет.

Все наши Вам шлют привет и пожелания здоровья.

Свечин¹⁵ теперь занят каким-то обществом страхования жизни, в котором он и Кутлер¹⁶ – член правления. Вчера его видел. Он просит Вам кланяться. Милоков на каникулах едет в Болгарию читать лекции по славянскому вопросу¹⁷. Недавно встретил в Белоострове Лотоцкого¹⁸, который спрашивал о Вас и просил передать Вам поклон.

В Питере сейчас мерзость запустения: все, кроме людей подневольных, разъехалось в разные концы. 22го состоится съезд представителей печати (всероссийский)¹⁹: главный предмет обсуждения съезда – вопрос о чествовании Толстого по поводу его 80-летия...²⁰

Погода в Питере холодная и дождливая.

Будьте здоровы. Если будет, что сообщить, я Вам напишу.

Жму руку.

Ваш Мих. Могилянский.

ЧМ, ф. 603, инв. № Ал 59–130/1, арк. 1–2.

¹ Лист написано на бланку «Литературная книжная лавка». Издательство и книжный склад М. В. Пирожкова. СПб. – В[асильевский] О[стров], Большой пр[оспект] М. М. Могилянский 18 VI 1908 г.»». Текст листа перекреслено синім олівцем, далі йде напис, зроблений друкарський способом «Помощник Начальника М. Г.»

Рукою І. Шрага на початку листа зроблено напис «9 июля», очевидно, позначка вказує на дату написання відповіді. Лист на двох аркушах, чотирьох сторінках.

² По ходатайству Кедрина – серед адвокатів, котрі захищали виборжців, був Н. Є. Кедрін – можливо, син Євгена Івановича Кедріна – громадського діяча, юриста, гласного Петербурзької міської думи, члена кадетської партії, виборжця.

³ Маргулиес – Мануель Сергійович Маргулієс (1869–1939) – один з адвокатів, які захищали на суді з приводу підписання Виборзької відозви депутатів І Державної думи – членів фракції трудовиків // Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – СПб., 1908. – С. 2.

⁴ «Кресты» – побутова назва (від форми будівлі) тюрми в Петербурзі, що діє з 1892 р. (тепер використовується як слідчий ізолятор). Після революції 1905–1907 рр. використовувалася переважно для утримання політичних в'язнів.

⁵ На практике, повидимому, в отношении выборгцев сокращения не будет... – див. лист № 5.

⁶ По делу Добровольского – перебуваючи у тюрмі, І. Шраг, ймовірно, не полишав адвокатської практики, хоча формально й не мав права на неї. В його записках у «тюремному» зошиті збереглася інформація про 6 листів, адресованих Добровольському // Держархів Чернігівської області, ф. 1081,

оп 1, спр. 37, арк. 62. Можливо, йдеться про Петра Михайловича Добровольського (1871–1910) – чернігівського релігійного і громадського діяча, краєзнавця, археолога.

⁷ *Передал письмо брату* – очевидно, йдеться про молодшого брата М. Могилянського Петра Михайловича Могилянського (1881–1921), який теж був адвокатом.

⁸ *Михаил Ильич Петрункевич* (1845–1912) – земський діяч, лікар, депутат I Державної думи від Петербурзької губернії, виборжець.

⁹ *Протопопов* – серед депутатів, котрі підписали Виборзьку відозву, був посол від Самарської губернії Дмитро Дмитрович Протопопов (1866–1918) – відомий земський діяч, журналіст, член кадетської партії, розстріляний більшовиками.

¹⁰ *Иван Ильич* – Іван Ілліч Петрункевич (1843–1928) – земський і громадсько-політичний діяч, депутат I Державної думи, виборжець, один із лідерів кадетської партії. Уродженець Чернігівської губернії, свою кар'єру видатного земця розпочав саме тут.

¹¹ *Москвичи все здоровы* – очевидно, йдеться про послів Московської губернії – підписантів Виборзької відозви, котрі відбували тримісячний тюремний термін у Москві, відомих діячів кадетської партії: Федора Федоровича Кокоскіна (1871–1918) та Сергія Андрійовича Муромцева (1850–1910) й робітників – соціал-демократів Івана Феоктистовича Савельєва (1874–?) та Василя Миколайовича Чурюкова (1878–?).

¹² *В Париже на выставке выставлен бюст «Крепкого старика»*. Радикальная партия постановила возложить на бюст венки – М. Могилянський пояснив, що «Крепким стариком» називали голову I Державної думи С. Муромцева: «В «історичну ніч» прийняття відповідного адреса (4-го травня) хтось із селян-депутатів назвав невтомного голову «крепким стариком». У парламентських колах так і утвердилося за С. А. Муромцевим це повне поваги найменування – «Крепкий старик» // Могилянський Мих. Первая Государственная Дума. – С.-Петербург, 1907. – С. 42. Очевидно, йдеться про погруддя С. Муромцева роботи скульптора Паоло Трубецького (1866–1838). У Вікіпедії зазначено, що у 1906–1914 рр., мешкаючи в Парижі, митець створив низку скульптурних портретів, серед них бюст голови I Державної думи, якого поважали в республіканській Франції.

¹³ *Выборы в Финляндский сейм* – 7 липня 1906 р. був прийнятий «Новий сеймовий статут для Великого Князівства Фінляндського» (вступив в дію 18 вересня). Згідно з його положеннями, вибори до сейму провадяться раз у три роки. Цікаво, що виборче право проголошувалося загальним і для чоловіків, і для жінок, які досягли 24-річного віку // Брянчанинов А. Н. Междоумье: Сборник материалов для характеристики политического положения перед созывом второй Думы. – СПб., 1907. – С. 14. Обраний згідно вищезазначеного статуту Сейм розпочав свою роботу 10 лютого 1908 р., але вже 16 квітня був розпущений. Нові вибори відбулися 1 липня (за новим ст.) того ж року. Див. докладніше: Руссобтовский (псевдонім М. Могилянського. – Упорядники) М. Историческое освещение финляндского вопроса. – СПб., 1910. – С. 156, 164.

¹⁴ *К концу июня закончат занятия «работоспособная»* – йдеться про завершення першої сесії (листопад 1907 – червень 1908 рр.) III Державної думи.

¹⁵ *Свечин* – Олексій Олександрович Свечин (1865–1929) – юрист за фахом, військовий, впливовий земський діяч, голова Чернігівської губернської земської управи, кадет, депутат I Державної думи від Чернігівщини. Не підписав Виборзьку відозву, бо на час розпуску Думи перебував у Лондоні на міжнародному парламентському конгресі.

¹⁶ *Кутлер* – Микола Миколайович Кутлер (1859–1924) – російський політичний діяч, юрист. У 1905–1906 рр. автор ліберального проекту земельної реформи в Росії. У 1906–1917 рр. – один з лідерів кадетської партії.

¹⁷ *Милков на каникулах едет в Болгарию читать лекции по славянскому вопросу* – див. прим. до листа № 6. У спогадах П. Мілкова жодним словом не згадуються лекції, натомість він багато уваги приділив так званій балканській кризі – анексії 5 жовтня 1908 р. Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини. Сучасні історики стверджують, що саме її «можна назвати репетицією розгортання Першої світової війни». Див. докладніше: Машевський О. П. Дипломатія Німеччини під час боснійської кризи // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVIII–XIX. – С. 144–146.

¹⁸ *Лотоцький* – Олександр Гнатович Лотоцький (1870–1939) – український громадсько-політичний, культурний, церковний та державний діяч, один з керівників Петербурзької громади. Його листи до І. Шрага опубліковані. Див.: Демченко Т. Листи Олександра Лотоцького до Іллі Шрага // Скарбниця української культури: Збірн. наук. праць. – Чернігів, 2012. – С. 61–74.

¹⁹ *22го состоится съезд представителей печати (всероссийский)* – Перший Всеросійський з'їзд представників російської преси відбувся в Санкт-Петербурзі 22–25 червня 1908 р. Він увійшов у історію, як «толстовський» з'їзд, оскільки на ньому була вироблена програма святкування ювілею Л. Толстого.

²⁰ *Вопрос о чествовании Толстого по поводу его 80-летия* – у примітках В. Мішина до спогадів О. Гольденвейзера про Л. Толстого зазначено, що ще на початку 1908 р. з ініціативи М. Стаховича у Санкт-Петербурзі був створений Комітет з організації ювілею. Аналогічний орган – Тимчасове бюро – заснувалося і в Москві. Проте 25 березня Л. Толстой звернувся до московського комітету з листом, у якому прохав не влаштовувати гучного святкування // Гольденвейзер А. Б. Вблизи Толстого / Предисл. К. Н. Ломунова; прим. В. С. Мишина. – М.; Л., 1959. – С. 434. Див. також примітку 8 до листа № 6.

25 липня 1908 р.

Мустамяки
25 июля 1908 г.

Дорогой Илья Людвигович!

Я получил Ваше письмо вчера и, значит, теперь, когда я пишу, Вам остается досидеть меньше месяца. Положим, к концу должно возрастать нетерпение к свободе и оттого к концу, вероятно, труднее сидеть.

Теперь уже выяснилось, что никому не сократят срока, как сократили в «Крестах» Езерскому ². А еще накануне 16го июля, когда кончался «сокращенный» срок, даже администрация «Крестов» ждала распоряжения об освобождении бывших депутатов. Наоборот, по распоряжению С[анкт] Петерб[ургской] Палаты Костромичам ³, содержащимся в одной камере, объявлено, что срок заключения для них будет продлен на один месяц. Из них Сафонов месяц содержался в одиночке где-то в уездной тюрьме и переведен был в Костромскую тюрьму по распоряжению губернатора.

Было бы удивительно, если бы мы еще сохранили способность удивляться.

Турецкая конституция ⁴ пока еще не вызвала конфликтов, но кое-какие облачка уже показались на горизонте. Вы скучаете без газет, а я только в одном этом Вам и завидую, что не читаете газет. М[ожет] б[ыть], потому, что я не только их читаю (да еще помногу!), но и пишу в них... Последняя газетная сенсация это довольно резкое выступление против «правых революционеров... России» ⁵. Милюков поехал путешествовать по славянским землям ⁶, сейчас пишет уже из Софии, думаю, не удержится и заедет в конституционную Турцию ⁷.

Есть слух, что ко дню своего юбилея (28го августа) граф Л. Н. Толстой хочет уехать куда-н[и]б[удь] на заграничный курорт ⁸.

Итак, Вы проведете черниговские празднества в тюрьме? ⁹

Когда-же увидимся? Я только, когда поеду на земское собрание ¹⁰, заеду в Чернигов. Вышел 1ый том сочинений Драгоманова (в издании Сытина) ¹¹. Предисловие Б. Кистяковского ¹² посвящено характеристике – литературной деятельности, а также биографии Драгоманова.

Ну, желаю всего хорошего.

Крепко жму руку.

Скорее выходите на Свет Божий и будьте здоровы.

Ваш Мих. Могиланский.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/2, арк. 3–4.

¹ Лист написано на бланку «Литературная книжная лавка». Издательство и книжный склад М. В. Пирожкова. СПб. – В[асильевский] О[стров], Большой пр[оспект] М. М. Могиланский». Дві позначки від цензури: «За начальника Черниговской Тюрь[ьмы]» і штамп поперек тексту листа «Товарищ прокурора просмотрел. За Начальника Чернигов[ской] Тюрь[ьмы]». Рукою І. Шрага зроблено напис олівцем «Пол[учил] 20 августа». Лист на двох аркушах, чотирьох сторінках.

² *Теперь уже выяснилось, что никому не сократят срока, как сократили в «Крестах» Езерскому* – йдеться про нездійненні надії на скорочення терміну ув'язнення виборцям, які відбували його в одиночних камерах.

³ *Костромичи* – серед депутатів Першої Державної думи, які підписали Виборзьку відозву, були послі від Костромської губернії – Замислов Іван Ілліч (1874–1937), Огородніков Микола Олександрович (1872–?), Сафонов Петро Олексійович (1868–?), Смірнов Олександр Іванович (1881–?), Френкель Захар Григорович (1869–?).

⁴ *Турецкая конституция* – конституція в Туреччині була проголошена 24 липня 1908 р. в результаті успішного повстання, піднятого молодотурками (опір деспотичному правлінню султана Абдул-Гаміда II, який охопив значну частину армії). 27 квітня 1909 р. султан був усунутий від влади // Головченко В. І., Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX ст.): навч. посіб. – К., 2010. – С. 180–187.

⁵ *Резкое выступление против «правых революционеров... России»* – «правими революціонерами» М. Могиланський, очевидно, іронічно назвав так званих чорносотенців – членів «Союза русского народа» і йому подібних організацій.

⁶ Милоков поехал путешествовать по славянским землям – у своїх спогадах П. Милоков аналізує витоки й перебіг Балканської кризи 1908 р., майже нічого не повідомляючи про свої переміщення й зустрічі в балканських країнах. Див. докладніше: // Милоков П. Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 299–307.

⁷ Думаю, не удержится и заедет в конституционную Турцию – так і сталося. У своїх спогадах П. Милоков докладно описує свої відвідини Туреччини, не приховуючи симпатій до «молодотурків» і водночас критикуючи позицію імператора Миколи II, який носився з ідеєю «про взяття Дарданелл». Див. докладніше: Милоков П. Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 306.

⁸ Ко дню своего юбилея (28го августа) граф Л. Н. Толстой хочет уехать куда-н[и]б[удь] на заграничный курорт – на початку серпня 1908 р. Л. Толстой тяжко захворів. Його дружина С. А. Толстая направила до редакцій газет листа, в якому просила через хворобу не турбувати ювіляра. 80-річчя, як записав у шоденнику зять письменника М. С. Сухотін, відзначали в Ясній Полянні у вузькому колі рідних Л. Толстого: «По случаю слабости юбиляра никого к нему из чужих не пускали» // Л. Н. Толстой в воспоминаниях современников: В 2-х т. / Ред. С. А. Макашин; вст. ст. К. Н. Ломунова. – М., 1978. – Т. 2. – С. 382.

⁹ Вы проведете черниговские празднества в тюрьме – очевидно, йдеться про святкування 1000-ліття першої літописної згадки про Чернігів (907 р.), яке проходило у 1908 р. з 1 по 8 серпня. Урочистості приурочили до часу роботи XIV Археологічного з'їзду.

¹⁰ Когда поеду на земское собрание – у 1903 р. М. Могилянського обрали гласним Городнянського повітового земства на триріччя 1904 – 1906 рр. У наступному його неодноразово переобирали на цю виборню посаду. Повітові земські збори, як правило, призначалися на осінь.

¹¹ Вышел 1ый том сочинений Драгоманова (в издании Сытина) – видання побачило світ під назвою «Политические сочинения», за редакцією І. М. Гревса і Б. О. Кістяківського у 1908 р. у Москві. Іван Дмитрович Ситін (1851–1934) – російський видавець, на початок ХХ ст. його видавництво вважалося найбільшим в Росії.

¹² Б. Кистяковский – Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920) – вчений-юрист, соціолог, філософ права.

Лист № 7 ¹

13 січня 1914 р.

Городня, кв[ртира]
предводителя дворянства ²

Дорогой Илья Людвигович! Уже неделя, как я здесь ³. Немного унываю, ибо в 1^х мне поручили 2 участка (за недобором судей) ⁴, во 2^х сдали уйму старой завали: от одних уездных членов в 2 участка поступило 300 нерешенных дел. Оказывается, они в ожидании упразднения не разбирали дел: один с весны, другой с августа. Не знаю, как я справлюсь со всем этим. Ведь и новые дела поступают, по волостям 2^х участков надо ехать, приводит к присяге секретарей и т. п.

Словом, на первых же порах получая «Радугу» ⁵ и «Речь» ⁶, часто не успеваю их развернуть. Пишите, дорогой Илья Людвигович, а то я очень скучаю, невзирая на массу работы и хлопот. Мой привет Елизавете Исаковне.

Жму руку.
Ваш Мих. Могилянский.

13 I 1914 г.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/25, арк. 38.

¹ Листа написано на листівці. На поштовому штемпелі: «Чернигов 15 I 14».

² Предводителем Городнянського дворянства на той час був штабс-капітан у відставці Михайло Данилович Корвольський-Гриневський // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1913. – С. 121.

³ Уже неделя, как я здесь – свою появу в Городні М. Могилянський пояснював так: «у листопаді 1913 р. обраний земськими зборами на посаду мирового судді. В червні 1914 р. засуджений Петроградським окружним судом на 6 міс[яців] тюрми (справа Петроградських адвокатів приводу справи Бейліса). Як осужденного до тюрми Сенатом скинуто з посади мирового судді у Городні» // ІР НБУВ, ф. Х, № 5807.

⁴ Мне поручили 2 участка (за недобором судей) – у «Календаре Черниговской губернии» на 1914 р. зазначено, що М. Могилянського обрали мировим суддею І дільниці (м. Городня, Тупичевська і Мощенська волості), на II дільниці (Велико-Щимельська, Ново-Боровицька і Старо-Руднянська волості) була вакансія // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1913. – С. 317. У 1915 р. він ще обіймав цю посаду.

³ «Рада» – щоденна українська газета, яка виходила у Києві з вересня 1906 р. до липня 1914 р. Видавцем газети був Є. Чикаленко.

⁴ «Речь» – щоденна газета, яка виходила в Санкт-Петербурзі з лютого 1906 до серпня 1918 р., орган кадетів. Фактичні редактори П. Мілюков і І. Гессен. Газета користувалася популярністю серед ліберальної інтелігенції.

Лист № 8

12 січня 1915 р.

Городня, 12/І 1915 г.

Дорогой Илья Людвигович!

Вчера приехал восвояси и вступил в должность. Дней 10–15 еще придется исполнять обязанности судьи, так как перед самым приездом узнал в Сенате, что Указ о моем устранении ¹ (до окончания адвокатского дела, которое не будет слушаться в Палате до окончания войны) – еще не написан (обер-секретари праздничковали). Все время хотел Вам писать, но был так занят, что дохнуть было некогда. Я хочу устроиться уполномоченным з[емского] союза в Галицию ². Тяжелая там обстановка, но хочется видеть и творимую историю собственными глазами ³. Вы, вероятно, не разделяете того моего настроения, которое отчасти сказалось в моей статье в «Речи» («В глубине России»). Но я думаю, что при самом большом пессимизме в отношении ближайших перспектив, общая линия перспектив дальнейших оправдывает это настроение и его внушает. Жаль, что не могу в письме рассказать подробно о питерских слухах и настроениях. Движение за мир растет в реакционных кругах (Марков П ⁴) общества и правительства (Маклаков ⁵ – Щегловитов ⁶). Вместе с тем растет патриотическое настроение оппозиционных кругов и прямо таки народное [подчерслення автора. – **Упорядники**] движение за доведение войны до конца. Говорят, что Щегловитов так и формулирует: «Раз ка-де-ты за войну, – ясно, что она нам не выгодна». И я думаю, что в том, что война не выгодна для реакции – он не ошибается.

Военные дела, повидимому, вполне благополучны. Был я один день (26/ХІІ) в Москве, но почти никого не застал там. Вернулся я в Городню переполненный впечатлениями. И повторяю, мой оптимизм [подчерслено автором. – **Упорядники**] сочетается с самым глубоким пессимизмом в отношении ближайшего будущего.

Написал большую статью для «Речи» – анти Струве ⁷, пройдет-ли она игольные уши восстановленной предварительной цензуры ⁸, не знаю. Грушевского, слышал, высылают в Томск ⁹. Вообще по адресу украинцев репрессии и только репрессии. Что-то долго не выходит «Укр[аинская] жизнь»!.. ¹⁰

Будьте здоровы. Привет всем Вашим. Что у Вас нового?
Пишите.

Ваш Мих. Могиланский.

P. S.

Жалею, что не успел прислать Вам № «Петрогр[адского Курьера]» ¹¹ со своей статьей по вопросу о борьбе с алкоголизмом ¹². Думаю, что Вы ее одобрили бы. Постараюсь, чтобы Вам ее из Питера прислали.

М.

Еще P. S. В Питере имел дважды «практические занятия» по алкоголизму с Ал. Ал. Свечиным... ¹³

М.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/24, арк. 36–37.

¹ Указ о моем устранении – див. прим. 3 до листа № 7. У чернетці документа під заголовком «Объяснение мирового судьи 1-го участка Городнянского судебного-мирового округа Могиланского М. М. Правительственному Сенату по Высшему Дисциплинарному присутствию в связи с привлечением его к следствию в качестве обвиняемого» М. Могиланський так сформулював причину усунення з посади: «23 октября, будучи присяжным поверенным С.-Пб. судебной палаты, взял участие в общем собрании петербург[ской] адвокатуры – выступили против влияния «на механизм русского суда правых полит[ических] организаций – и их отдельных деятелей, какое имело место в деле Бейлиса» // ІР НБУВ, ф. X, № 5968.

² *Я хочу устроитися уполномоченным з [емского] союза в Галицию* – Всеросійський земський союз був заснований наприкінці липня 1914 р. на з'їзді уповноважених губернських земств, який проходив у Москві. Головою обрали князя Г. Львова. Майже одночасно був заснований і Всеросійський союз міст. Спочатку земські й міські діячі прагнули посприяти державі у веденні війни шляхом надання допомоги пораненим, біженцям, постачання необхідних продуктів, теплого одягу фронту і т. п. У липні 1915 р. земський і міський союзи об'єдналися, заснувавши так званий «Земгор». Тоді ж їхні лідери перейшли до політичної, опозиційної щодо самодержавства, діяльності. Галичина була окупована російськими військами на початку Першої світової війни (серпень – вересень 1914 р.). Окупаційна влада ревно заходила русифікувати цей край, спрямовуючи туди потужні сили чиновників, вночас залучаючи до цих заходів і громадські об'єднання.

³ *Тяжелая там обстановка, но хочется видеть и творимую историю собственными глазами* – М. Могилянський з початком війни став на позиції так званого оборонства і щиро підтримував заходи уряду, спрямовані на одержання уремоги. Див. лист № 9.

⁴ *Марков П* – Микола Євгенович Марков Другий (1866–після 1931) – російський державний і політичний діяч, з 1905 р. приєднався до чорносотенного «Союза русского народа». Впливовий депутат III і IV Державних дум, де очолював фракцію крайніх правих.

⁵ *Маклаков* – Микола Олександрович Маклаков (1871–1918) – російський державний діяч. З 7 червня 1909 р. виконував обов'язки Чернігівського губернатора, 6 грудня 1919 р. затверджений на цій посаді, керував губернією до грудня 1912 р., потім зробив блискучу кар'єру в столиці: з лютого 1913 р. до середини 1915 р. – міністр внутрішніх справ Росії і шеф жандармів // Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Библиографический справочник / Сост. Морозова А. В., Полетун Н. М.; предисл., прилож. Морозовой А. В. – Чернигов, 2006. – С. 90. Мав репутацію крайнього правого. Розстріляний більшовиками.

⁶ *Щегловитов* – Іван Григорович Щегловітов (1861–1918) – російський державний діяч, міністр юстиції у 1906–1915 рр. Розстріляний більшовиками.

⁷ *Написал большую статью для «Речи» – анти Струве* – Петро Бернгардович Струве (1870–1944) – російський політичний діяч, економіст, філософ, публіцист, з 1905 р. один з провідних діячів кадетської партії. Депутат II Державної думи Росії. З 1907 р. – редактор-видавець журналу «Русская мысль». Автор численних статей антиукраїнського спрямування, що змусило багатьох українських діячів взятися за перо, щоб дати відсіч ідеям П. Струве. На думку сучасних істориків, вони зводилися до того, що український і білоруський народи є «російськими племенами», відтак в імперії має існувати тільки одна національна російська культура, панувати літературна російська мова, а Росія не може не бути національно російською державою. Див. докладніше: Парахіна М. Б. Українська мовна проблема на зламі XIX–XX ст.: деякі апологетичні теорії та практика вирішення // Сумська старовина. – 2012. – № XXXVIII–XXXIX. – С. 61. На сторінках «Речи», а також інших періодичних видань, зокрема, «Украинской жизни», М. Могилянський полемізував з П. Струве ще з 1913 р.

⁸ *Пройдет ли она игольные уши восстановленной предварительной цензуры* – прийнятий у 1828 р. цензурний статут у Росії досить жорстко регламентував книгодрукування і періодику в імперії шляхом впровадження попередньої цензури. Тимчасові правила 1865 р. дещо пом'якшили його становище. Проте доповнення 1870–1880 рр. суттєво розширювали повноваження адміністрації і відповідно урізували права письменників, журналістів та видавців. Тільки в умовах революції 1905–1907 рр. видавці фактично перестали подавати свої видання на цензуру. 24 листопада 1905 р. уряд С. Вітте видав тимчасові правила про «повременную печать», якими скасовувалися попередня цензура і система адміністративних стягнень // Энциклопедический словарь Русского Библиографического института Гранат. – 7-е изд. – М., [Б. г.]. – Т. 45. – Ч. 3. – С. 289–290. Проте з початком Першої світової війни (31 липня 1914 р.) попередня цензура була, по суті, відновлена, щоправда, вже як цензура воєнного часу.

⁹ *Грушевского, слышал, высылают в Томск* – видатний український історик, громадський і державно-політичний діяч Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) приїхав з сім'єю до Києва 6 грудня 1914 р., а вже 11 грудня був заарештований за звинуваченням у австрофільській діяльності. Після 13 допитів його вислали у лютому 1915 р. до Симбірська, з осені 1915 р., завдяки клопотанню Російської Академії наук, дозволили перебраться до університетського міста Казань, а з вересня 1916 р. – до Москви // Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – С. 72–74. Про те, що спочатку місцем заслання планувалася Томська губернія (Сибір), свідчить інформація в «Черниговской земской газете» від 13 лютого 1915 р. – С. 8.

¹⁰ *«Украинская жизнь»* – науково-літературний і громадсько-політичний журнал, що виходив щомісяця у Москві у 1912–1917 рр. російською мовою. Видавець – Я. Шереметинський, редактори – О. Саліковський і С. Петлюра. Вважався неофіційним друкованим органом Товариства українських поступовців. З редакцією журналу співпрацював і М. Могилянський.

¹¹ *«Петроградский курьер»* – газета, яка з 1914 р. під назвою «Петербургский курьер» виходила у російській столиці. У 1915–1916 рр. видавалася під зазначеною назвою.

¹² *По вопросу о борьбе с алкоголизмом* – у 1914 р., ще напередодні Першої світової війни в Росії був виданий імператорський указ про заборону виробництва всіх видів алкоголю. 19 липня 1914 р. заборонявся продаж алкогольних напоїв. У кінці серпня того ж року був встановлений термін заборони: до кінця війни. Таким чином, у Росії на період воєнних дій запроваджувався «сухий закон».

¹³ *Ал. Ал. Свечин* – див. прим. 15 до листа № 5.

14 лютого 1915 р.

Городня, 14/II 1915 г.

Милый Илья Людвигович, на Ваше сегодня полученное письмо (от 9/II) могу отвечать тоже очень кратко. На Ваш первый вопрос: «Не ослабляет-ли в этой борьбе (т. е. с немцами) сеяние недовольства, вражды, преследования?», – иначе, как утвердительно, конечно, ответить не могу: да, конечно, «ослабляет!» И это «ослабление» должно быть внесено в счет «их» преступлений перед страной. Но ведь это «ослабление» производят «они», не станем же «мы» подражать им на радость немцам!? И потому на дальнейшие Ваши вопросы отвечаю категорически отрицательно. «Недоверие» к оппозиции не должно вызывать то, что она не хочет стать на одну доску с правительством и избегает ослабить народную энергию в борьбе с внешним врагом. И не «тяжкое, угнетающее впечатление» должно создаваться линией поведения оппозиции, а впечатление бодрости и уверенности, что такая (подчеркнуто автором. – **Упорядники**) оппозиция, справившись с внешним врагом, справится и с врагом внутренним. Ей Богу-же, не представляю себе, у кого может образовываться впечатление, что оппозиция «солидаризуется» с творимыми мерзостями? Seriously этого никто не станет утверждать. И seriously в это никто не поверит, сколько бы ни старалось в этом направлении полемическое усердие критиков ответственной оппозиции.

Дорогой Илья Людвигович, ей Богу, сейчас не время для обычной полемики и надоевших партийных подсиживаний, сейчас время дела громадного, ответственного, трагического часто...

И я считаю, что к[а]-д[е]-ты (как часть оппозиции) могут гордиться тем, что линия их поведения иллюстрируется подвигом Коллюбакина...¹ Это, конечно, кульминационная точка, но ведь Коллюбакин – не одинок: рядом с ним пошли мало заметные люди, но их незаметностью значение их поведения не умаляется. Десятки, если не сотни видных людей партии, не могущие вступить в ряды войск, несут тяжелый (и опасный) и ответственный труд всяческой помощи армии, начиная с передовых боевых позиций. И, наконец, арьергард этих работников на местах несет не менее нужную работу организационную и т. п. (без чего снабжение армии необходимым было бы невозможно) и, главное, поддерживает настроение, дух, без которых немислима победа...

Вот, дорогой Илья Людвигович, сверху до низа схема того дела, которое сейчас нужно и которое оттирает на задний план все остальное. Дела так много, что поглощает без остатка всю энергию, все силы сознательных элементов. И это одно, не говоря о вышесказанном, не оставляет ни психологической, ни физической возможности для борьбы с правительством. Это не значит, что оппозиция сдает свои позиции / «солидаризуется» с творящими мерзости. Я наоборот убежден, что оппозиция своим нынешним поведением приобретает такую моральную [подчеркнутая автором. – **Упорядники**] силу, пред которой ничто не устоит.

Увы, мой ответ выходит не очень коротким... Уехать предполагаю на другой день получения указа, но его все еще нет. Написал на днях ответ на последние выступления Струве и жду, пройдет-ли он игольные уши цензуры?

Привет Вашим. Жму руку и желаю всего лучшего.

Ваш Мих. Могиланский.

ЧМ, ф. 603, инв. № Ал 59–130/4, арк. 6–7.

¹ *Иллюстрируется подвигом Коллюбакина* – Олександр Михайлович Коллюбакин (1869–1915) – земський і громадський діяч, один з лідерів кадетської партії, депутат III Державної думи. Включений з числа депутатів Думи за звинуваченням у революційному виступі. З початком війни відправився на фронт добровольцем, загинув на полі бою. М. Могиланського глибоко вразила доля цієї людини. Він відгукнувся на звістку про загибель О. Коллюбакіна некрологом в «Чернігівській земській газеті». Див.: ЧЗН. – 1915. – 27 лютого. – С. 9–10.

² *На другий день получения указа* – див. прим. 1 до листа №9. Усунення М. Могиланського від обов'язків мирового судді стало своєрідною сенсацією на Чернігівщині. Про цей факт двічі писала

«Черниговская земская неделя». Див.: ЧЗН. – 1915. – 9 января. – С. 9; 16 января. – С. 16.

³ *Написал ответ на последние выступления Струве и жду, пройдет-ли он игольные уши цензуры* – див. прим. 7–8 до листа №9. Возможно, идет речь про публикацию в «Украинской жизни» – «Тряпичины – очевидцы» (1915. – №3-4).

Лист № 10 ¹

1 червня 1915 р.

1/VI 1915 г.

Дорогой Илья Людвигович!

Хочется послать Вам привет с Волги. Я проехал от Рыбинска ² до Нижнего ³, пробыл там сутки, а сейчас пустился в обратный путь. Надеюсь около половины июня быть в Чернигове. Привет Вашим. Жму руку.

Ваш Мих. Могилянский.

ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/5, арк. 8.

¹ Лист на листівці – черно-білій фотографії з написом: «Кинешма. Обрыв на Волге». Зворотна адреса вказана: «Волга у Нижнего Новгорода».

² *Рыбинск* – повітовий центр Ярославльської губернії, значний порт і один із найбільших торговельних центрів Верхнього Поволжя.

³ *Нижний* – Нижній Новгород – губернський центр, розташований при впадінні Оки у Волгу, велике торговельно-промислове місто, найбільш прославлене своїм всесвітньовідомим ярмарком.

Лист № 11 ¹

24/XII 1915 г.

Дорогой Илья Людвигович! Вас и всех Ваших поздравляю с новым годом и с праздниками. Желаю всего лучшего! Скучаю без вестей от Вас, а сам кручусь, как белка в колесе, и даже написать некогда. С 10 до 5 занят ежедневно на службе (в Бюро по распределению металлов В[оенно]-П[ромышленного] Комитета) ², достаточно устаю, а потом еще надом писать и писать, ибо на 200 р[ублей], которые получаю в Бюро, теперь не проживешь. Хуже всего то, что не знаю, как быть с летом (едва-ли дадут сколько-н[и]б[удь] продолжительный отпуск).

Что у Вас нового?

Жму руку.

Ваш Мих. Могилянский.

ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/6, арк. 9.

¹ Лист на листівці – «Открытое письмо».

² *Военно-Промышленный Комитет* – Військово-Промисловий комітет (ВПК) – організація російських підприємців, заснована з метою мобілізації промисловості для потреб війни. У липні 1915 р. відбувся перший з'їзд ВПК, у серпні створена нормативно-правова база для його діяльності. Очолив організацію О. Гучков.

Лист № 12 ¹

8 квітня 1916 р.

Христос воскрес! ² Дорогой Илья Людвигович, поздравляю Вас и всех Ваших с праздником и всего лучшего. Вас поздравляю еще с избранием в члены совета ³, о чем прочел с большим удовольствием. Ужасно мне досадно, что даже письменно с Вами никак не побеседую. Верите-ли, некогда? Ежедневно с 10 до 5 на службе. Даже на Пасху – неприсутственный только один день. Отчего Вы мне никогда не напишете? Я так был бы рад весточке от Вас. Скучаю по Чернигову и весне, которой здесь сегодня впервые лишь чуть-чуть запахло. Надеюсь, скоро Вам прислать небольшую новую свою брошюру «Шевченкові роковини 1916 р.» ⁴. Будьте здоровы. Непременно побольше пишите. Жму руку.

Ваш Мих. Могилянский.

Петроград

ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/16, арк. 24.

1. Лист на листівці – «Открытое письмо». На штемпелях: «8. 4. [19]16 – Петроград; 11. 4. [19]16 – Чернигов».

2. Великдень у 1916 р. відзначали 10 квітня за юліанським календарем.

3. *Вас поздравляю еще с избранием в члены совета* – 26 березня 1916 р. І. Шрага обрали до Ради присяжних повірених Київського судового округу // ЧЗН. – 1916. – 1 апреля. – С. 8.

4. *Брошюра «Шевченкові роковини 1916 р.»* – ця невелика за обсягом брошура «Шевченкові роковини 1916 року (26 лютого). – Петроград; Чернігів, 1916. – 6 с. – ц. 5 коп.» була витримана в дусі листа від 14 лютого 1915 р., тобто сповнена надій на перемогу російської зброї.

Работа представляет собой научную публикацию датированных 1908–1916 гг. писем уроженца Чернигова, адвоката и общественного деятеля М. Могилянского к И. Шрагу. В письмах, которые хранятся в фондах Черниговского исторического музея имени В. Тарновского, речь идет об актуальных проблемах общественно-политической жизни России и Украины.

Ключевые слова: эпистолярый, М. Могилянский, И. Шраг, депутат Первой Государственной думы России, тюремное заключение, Первая мировая война, национальный движение.

Tamara Demchenko, Svitlana Ivanytska

Myhailo Mohylyanskyi's letters, addressing to Illya Shrah: fragment of epistolary dialogue (1908–1916 years)

The article is a scientific publication of the letters of native of Chernihiv, lawyer and the public figure Myhailo Mohylyanskyi to I. Shrag, dated 1908–1916. The letters retain in the funds of the Chernihiv Historical Museum, named by V. Tarhovskyyi, and contain description of actual problems of the political and public life of Russia and Ukraine at that time.

Key words: epistolary, Myhailo Mohylyanskyi, Illya Shrah, depute of the First State Duma of Russia, imprisonment, World War I, national movement.

